

І.С. Загурська, О.Р. Ткачук

РОЛЬ ЦІННІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СПРИЙМАННІ ОБРАЗУ СПРАВЕДЛИВОГО ВЧИТЕЛЯ ПІДЛІТКАМИ З ВИСОКИМ ТА НИЗЬКИМ РІВНЕМ НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ

Загурська І.С., Ткачук О.Р. Роль ціннісної взаємодії у сприйманні образу справедливого вчителя підлітками з високим та низьким рівнем навчальної успішності. Результатом теоретичного аналізу проблеми сприймання підлітками вчителів стало виокремлення таких основних його чинників як рівень соціальної рефлексії, особливості образу «Я», цінності та попередній досвід взаємодії з вчителями. Результати емпіричного дослідження показали, що образ справедливого вчителя в уявленні учнів з високим рівнем навчальної успішності складається із взаємопов'язаних конструктів моральнісного та діяльнісного змісту, що відображають особливості навчальної діяльності. В уявленні учнів з низьким рівнем навчальної успішності справедливий вчитель постає як такий, що орієнтований на міжособистісне спілкування (переважання оцінних конструктів моральнісного змісту).

Ключові слова: ціннісна взаємодія, образ вчителя, справедливість, моральнісні і діяльнісні цінності.

Загурская И.С., Ткачук О.Р. Роль ценностного взаимодействия в восприятии образа справедливого учителя подростками с высоким и низким уровнем учебной успеваемости. Результатом теоретического анализа проблемы восприятия подростками учителей стало выделение таких основных его факторов как уровень социальной рефлексии, особенности образа «Я», ценности и предыдущий опыт взаимодействия с учителями. Результаты эмпирического исследования показали, что образ справедливого учителя в представлении учащихся с высоким уровнем учебной успешности состоит из взаимосвязанных конструктов морального и деятельностного содержания, отражающие особенности учебной деятельности. В представлении учащихся с низким уровнем учебной успешности справедливый учитель выступает как такой, который ориентирован на межличностное общение (преобладание оценочных конструктов морального содержания).

Ключевые слова: ценностное взаимодействие, образ учителя, справедливость, моральностные и деятельностные ценности.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Проблема взаємостосунків вчителя та підлітків є центральною у вітчизняній психології, оскільки міжособистісна взаємодія у навчальній діяльності значною мірою визначає особистісний розвиток учнів. Спілкування вчителя та учнів передбачає досить інтегративну взаємодію, яка призводить до розвитку стійких і, одночасно, динамічних стосунків та взаємних оцінок, що є важливою умовою та засобом формування особистісних якостей підлітків. Під час навчально-виховного процесу в учнів формуються певні уявлення про риси характеру, професійні досягнення, здібності та стиль спілкування ідеального вчителя.

Існує необхідність досліджень, які б дозволили проаналізувати психологічні особливості сприймання образу вчителя у підлітковому віці та роль у цьому процесі міжособистісної взаємодії.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Важливі теоретичні положення взаємодії вчителя та учнів розкриваються у працях Б.Г. Ананьєва, Н.І. Гуткіної, П.В. Степанова, Г.А. Цукерман [1; 2; 9; 10]. Передусім підкреслюється, що у формуванні образу вчителя важливу роль відіграє сприймання учнями педагогічних оцінок, розуміння педагогами потреб, вікових та індивідуальних особливостей підлітків. Зауважується, що на процес сприймання образу справедливого вчителя впливає навчальна ситуація, в яку включений учень, попередній досвід взаємодії з іншими вчителями. Для учнів підліткового віку дуже важливими є індивідуальні якості педагога, професійні навички, методи навчання, вміння спілкуватися з учнями.

Дослідження Р.О. Семенової, Д.К. Корольова показують, що суб'єкт-суб'єктні відносини вчителя та учнів забезпечують ціннісну взаємодію, яка, в свою чергу, сприяє розвитку творчої природи зростаючої особистості [7; 8].

О.Л. Музика наголошує, що міжособистісна взаємодія є важливою частиною освітнього середовища та одним із найважливіших чинників у розвитку здібностей та обдарованості. Цінності референтних груп та осіб є основою для побудови шкали самооцінювання та конструювання власної поведінки. Твердження автора про те, що розвиток здібностей у значній мірі детермінується потребою у визнанні і тим соціальним середовищем, яке задає параметри задоволення цієї потреби, у повній мірі відображає зміст референтних відносин підлітків [4; 5]. Таким чином, особливості освітнього середовища значною мірою визначають й сприймання підлітками образу справедливого вчителя.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. Завданням проведеного дослідження є аналіз ролі ціннісної взаємодії у сприйманні образу справедливого вчителя підлітками.

Виклад методик і результатів досліджень. В основу дослідження покладено суб'єктно-ціннісний підхід до розвитку особистості (О.Л. Музика). «Суб'єктно-ціннісний аналіз – це комплекс теоретичних уявлень, дослідницьких та інтерпретаційних процедур, які спрямовані на реконструкцію й вивчення внутрішніх особистісно-ціннісних детермінант регуляції поведінки, діяльності та саморозвитку» [3, с. 467]. Для отримання емпіричних даних була використана факторна стратегія дослідження.

Дослідження проводилося впродовж 2014–2015 навчального року на базі загальноосвітньої школи м. Житомира. Загальна вибірка складала 26 учнів п'ятого класу. *На першому етапі* дослідження досліджуваним пропонувалося заповнити індивідуальні бланки, в яких вони мали назвати 10 характеристик справедливого вчителя. *Другий етап дослідження* передбачав оцінку виділених конструктів, що зустрічалися у відповідях найчастіше, оцінити за рівнем значимості для себе. *На третьому етапі дослідження* дані матриці, складені дослідником на основі

аналізу результатів дослідження, підлягали факторному аналізу за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6.0.

Дослідження психологічних особливостей сприймання образу справедливого вчителя у юнацькому віці ґрунтувалося на основі індивідуально-орієнтованого підходу до дослідження особистості. Це дозволило виявити ціннісні конструкти, які складають образ справедливого вчителя, узагальнити їх та проаналізувати їхні характерні особливості та співвідношення. В залежності від рівня навчальної успішності (високий, низький) було виокремлено особливості семантичного простору сприймання образу справедливого вчителя.

Особливості сприймання образу справедливого вчителя учнями з високим рівнем навчальної успішності. У результаті факторного аналізу методом головних компонент виділилося 5 факторів (рис. 1). Найтісніше корелюють з першим фактором моральнісні («чесний», «не кричить, не ображає», «відноситься до всіх однаково») та діяльнісні конструкти («дозволяє виходити на вулицю», «не задає багато домашніх завдань», «життєрадісний, має почуття гумору»). Віднесення конструктів до моральнісних та діяльнісних відбувалося на основі аналізу їх змістового наповнення. Враховуючи семантику виокремлених конструктів, можна назвати перший фактор – «чесний» (пояснює 36,76 % дисперсії).

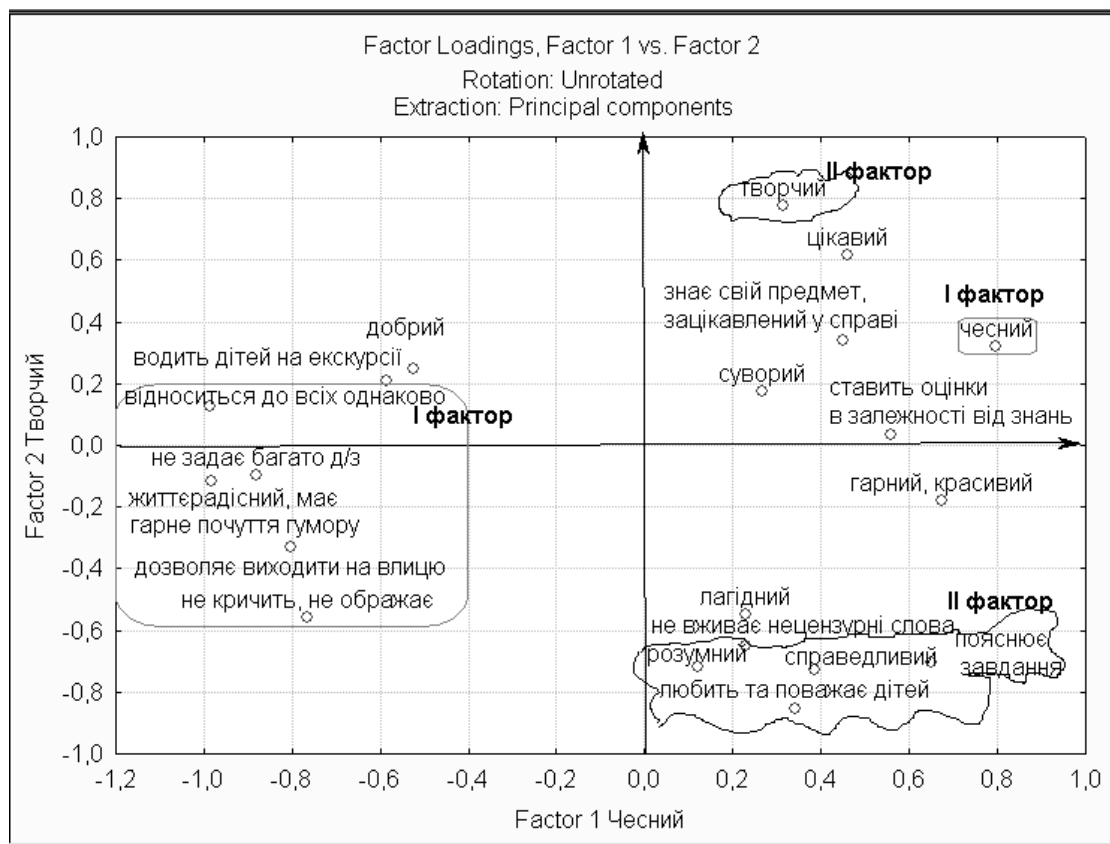

Рис. 1. Факторно-семантичне поле сприймання образу справедливого вчителя підлітками з високим рівнем навчальної успішності

Перший фактор утворений як конструктом з позитивною валентністю («чесний»), так і конструктами з негативною валентністю («не кричить, не ображає», «відноситься до всіх однаково»). Позитивна валентність конструкта вказує на його потенційне включення до системи цінностей підлітків. Конструкти з негативною валентністю у випадку відсутності ціннісної взаємодії можуть стати причиною появи кризових моментів та конфліктних утворень у структурі індивідуальності свідомості особистості.

Другий фактор (24,12 % дисперсії) складають конструкти моральнісного («справедливий», «любить та поважає дітей») та діяльнісного («творчий», «пояснює завдання», «розумний») змісту. Аналіз змістового наповнення конструктів дозволяє назвати цей фактор «творчий». Іншими словами, для учнів з високим рівнем навчальної успішності важливою складовою образу справедливого вчителя є розуміння потреб учнів, його моральнісні характеристики та діяльнісні досягнення.

Третій фактор (17,94 % дисперсії) визначається моральнісними конструктами («ставити оцінки в залежності від знань», «не вживає нецензурні слова», «лагідний»), що дає підстави, враховуючи семантику цих слів, узагальнити фактор під назвою «моральний». На думку досліджуваних, лагідність заважає вчителю об'єктивно та справедливо оцінювати знання учнів.

Четвертий фактор (15,28 % дисперсії) утворений діяльнісним конструктом «водить дітей на екскурсії» та моральнісним конструктом «суворий», що дає можливість назвати цей фактор як «стиль взаємодії з учнями». Показники кореляційних і семантичних зв'язків між виокремленими конструктами свідчать про те, що справедливим вчителем є той, хто водить їх на екскурсії, дає змогу дізнатися більше про певні явища, історичні події, цікаво організовує вільний від навчання час для спільного відпочинку всіх учнів класу. При цьому вчитель не має бути суворим, а навпаки – поблажливим, який з розумінням ставиться до кожного учня.

П'ятий фактор (5,88 % дисперсії) утворений діяльнісним конструктом з позитивною валентністю «знає свій предмет, зацікавлений у справі», що дає підставу так само назвати і фактор.

Ціннісна взаємодія учнів із вчителем, яка проявляється у сприйманні його як справедливого дорослого, забезпечує оптимальну узгодженість між конструктами. Це попереджає виникнення та розвиток конфліктних тенденцій у структурі особистості.

Особливості сприймання образу справедливого вчителя учнями з низьким рівнем навчальної успішності. У результаті факторного аналізу методом головних компонент виділилося 3 фактори (рис.2). Найтісніше корелюють з першим фактором (45,2 % дисперсії) моральнісні («відноситься до всіх однаково», «не вживає нецензурні слова», «справедливий», «не кричить, не ображає») та діяльнісні конструкти («розумний», «водить дітей на екскурсії», «цікавий», «гарний, красивий»).

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між деякими аналізованими конструктами свідчать про їх взаємозв'язок та взаємозумовленість видів занять та характеристик справедливого вчителя. Наприклад, конструкти «відноситься до всіх однаково» та «розумний» корелюють на рівні $r = 0,87$. Це свідчить про сильний прямий зв'язок між конструктами. Підлітки підкреслюють, що однакове ставлення до всіх учнів є ознакою розуму педагога, а отже й – справедливості. Ряд конструктів

мають сильний обернений зв'язок, що намічає певні конфліктні тенденції у структурі свідомості. Наприклад, конструкти «любить та поважає дітей» та «водить дітей на екскурсії» мають зв'язок на рівні $r = -0,96$, що є ілюстрацією вказаної вище тенденції. У цьому випадку спостерігаються досить суперечливі думки та уявлення щодо образу справедливого вчителя.

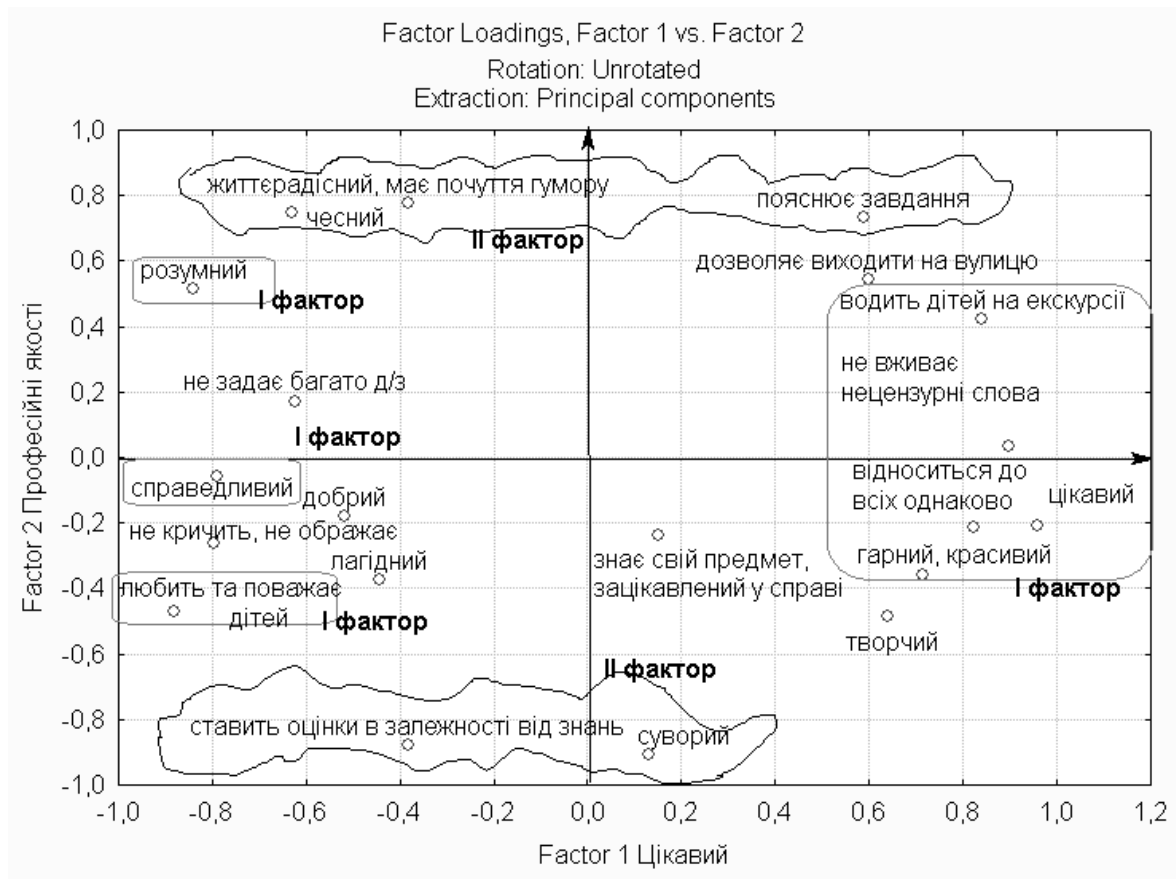

Рис. 2. Факторно-семантичне поле сприймання образу справедливого вчителя підлітками з низьким рівнем навчальної успішності

Другий фактор (25,23 % дисперсії) утворений конструктами діяльнісного («пояснює завдання», «життєрадісний, має почуття гумору») та моральнісного змісту («життєрадісний, має почуття гумору», «чесний», «пояснює завдання», «ставить оцінки в залежності від знань», «суворий»), що дає підстави назвати цей фактор «професійні якості».

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між аналізованими конструктами свідчать про те, що учні з низьким рівнем навчальної успішності вважають, що якщо вчитель ставить оцінки на уроці в залежності від знань, а не керуючись принципом «це мій улюблений учень, тому я поставлю йому 12», то він є суворим, а отже – справедливим.

Третій фактор (12,89 % дисперсії) складають конструкти моральнісного («добрий») та діяльнісного («знає свій предмет, зацікавлений у справі») змісту, що дає можливість назвати фактор «зацікавлений у справі». Аналіз виділених конструктів свідчить про те, що на думку досліджуваних справедливим вчителем є той, хто або добрий, або знає свій предмет, зацікавлений у справі та хоче передати всі свої знання

учням. У цьому випадку в уявленнях підлітків не існує певного співвідношення між виокремленими якостями, а вони існують у їхній свідомості як самостійні, незалежні характеристики, на основі яких можна говорити про справедливого вчителя. Така конфліктна ізольованість конструктів найчастіше є наслідком відсутності ціннісної взаємодії між учнями та вчителем.

Висновки і подальші перспективи досліджень. За результатами проведеного аналізу результатів емпіричного дослідження можна зробити такі узагальнення:

1. Теоретичний аналіз проблеми образу справедливого вчителя в підлітковому віці показав, що на сприймання підлітками образу справедливого вчителя впливає рівень соціальної рефлексії, особливості образу «Я» та цінності учнів, попередній досвід взаємодії з вчителями. Для учнів підліткового віку дуже важливими є індивідуальні якості педагога, професійні навички, методи навчання, вміння спілкуватися з учнями. Як особливу ознаку справедливого вчителя, учні виокремлюють його здатність розуміти підлітка, що може виражатися у визнанні та повазі.
2. Встановлено, що образ справедливого вчителя в уявленні учнів з *високим рівнем навчальної успішності* складається із взаємопов'язаних конструктів моральнісного («чесний», «життєрадісний, має почуття гумору», «розумний», «справедливий», «не кричить, не ображає») та діяльнісного змісту («дозволяє виходити на вулицю», «відноситься до всіх однаково», «пояснює завдання», «любить та поважає дітей»). Зауважимо, що основним критерієм віднесення конструктів до моральнісних чи до діяльнісних є їх змістове наповнення учнями. Моральнісні конструкти у цьому випадку забезпечують основу для розвитку діяльнісних конструктів, а діяльнісні конструкти, в свою чергу, створюють середовище для розвитку моральних якостей. *Ціннісна взаємодія учнів із вчителем забезпечує оптимальну узгодженість між конструктами, що попереджає виникнення та розвиток конфліктних тенденцій у структурі особистості.*
3. У структурі образу справедливого вчителя в уявленні учнів *із низьким рівнем навчальної успішності*, переважають конструкти моральнісного змісту («цікавий», «гарний, красивий», «розумний», «життєрадісний, має почуття гумору», «суворий», «добрий», «лагідний»), що виявляються у рисах характеру, які, на думку цієї групи досліджуваних, є найважливішими для справедливого педагога. Конструкти діяльнісного змісту («відноситься до всіх однаково», «водить дітей на екскурсії», «любить та поважає дітей», «пояснює завдання») виявилися менш вираженими та слабо пов'язаними з моральнісними конструктами. *Виявлено, що основним критерієм справедливості учні вважають можливість позитивної міжособистісної, а не ціннісної, діяльнісної взаємодії.*

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми сприймання образу справедливого вчителя у підлітковому віці. Перспективою подальших досліджень може бути вивчення оптимальних шляхів розвитку ціннісної взаємодії вчителя та підлітків як умови формування образу справедливого вчителя.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды / Б.Г. Ананьев / В двух томах. Том II. – М.: «Педагогика», 1980. – 288 с.
2. Гуткина Н.И. Психологические проблемы общения учителя с подростком / Н.И. Гуткина // Вопросы психологии. – 1984. – №2. – С.99-106.
3. Музика О.Л. Основні поняття суб'єктно-ціннісного аналізу розвитку особистості / О.Л. Музика // Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 465-500.
4. Музика О.Л. Референтні відносини у розвитку обдарованої особистості / О.Л. Музика // Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: [монографія] / Р.О. Семенова, О.Л. Музика, Д.К. Корольов та ін. / За ред. Р.О. Семенової. – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 69-90.
5. Музика О.Л. Самооцінка і розвиток творчих здібностей: [навчальний посібник] / О.Л. Музика, І.С. Загурська. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 144 с.
6. Науменко О.С. Психологічна характеристика побудови розвивального освітнього середовища для соціально обдарованих молодших школярів та підлітків / О.С. Науменко // Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: [монографія] / Р.О. Семенова, О.Л. Музика, Д. К. Корольов [та ін.]; за ред. Р. О. Семенової; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ; Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 185-198.
7. Семенова Р.О. Концептуальні основи побудови освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді у вітчизняній науці / Р.О. Семенова // Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: [монографія] / Р.О. Семенова, О.Л. Музика, Д.К. Корольов та ін. / За ред. Р.О. Семенової. – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С.23-50.
8. Семенова Р.О., Корольов Д.К. Теоретико-методичні основи підготовки педагогів до роботи з обдарованими дітьми і молоддю / Р.О. Семенова, Д.К. Корольов // Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: [монографія] / Р.О. Семенова, О.Л. Музика, Д.К. Корольов та ін. / За ред. Р.О. Семенової. – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С.50-69.
9. Степанов П.В. Возрастные задания подростка и профессиональные задачи педагога в пространстве совместного бытия / П.В. Степанов // Мир психологии. – 2007. – №4. – С. 89-99.
10. Цукерман Г.А. Переход из начальной школы в среднюю как психологическая проблема / Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С.19-34.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Anan'ev B.G. Izbrannyie psichologicheskie trudy / B.G. Anan'ev / V dvuh tomah. Tom II. – M.: «Pedagogika», 1980. – 288 s.
2. Gutkina N.I. Psichologicheskie problemy obscheniya uchitelya s podrostkom / N.I. Gutkina // Voprosyi psichologii. – 1984. – #2. – S.99-106.
4. Muzyka O.L. Osnovni ponyattya sub'yektno-tsinnisnogo analizu rozvitku osobystosti / O.L. Muzyka // Profesiyno-orientovanl zavdannya z psichologiyi / Za red. O.L. Muzyky. Navchalniy poslbnik. – 3-te vid., pererob. i dop. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU Im. I.Franka, 2010. – S. 465-500.
5. Muzyka O.L. Referentni vidnosini u rozvitku obdarovanoyi osobistosti / O.L. Muzyka // Osvitne

- seredovysche yak chynnyk stanovlennya obdarovanoyi osobystosti: [monografiya] / R.O. Semenova, O.L. Muzyka, D.K. Korolov ta In. / Za red. R.O. Semenovoyi. – K.-Kirovograd: Imeks-LTD, 2014. – S. 69-90.
6. Muzyka O.L. Samootsinka i rozvytok tvorchyh zdibnostey: [navchalniy posibnyk] / O.L. Muzyka, I.S. Zagurska. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU Im. I. Franka, 2007. – 144 s.
  7. Naumenko O.S. Psihologichna charakteristika pobudovy rozvyvalnogo osvithogo seredovyscha dlya sotsialno obdarovanyh molodshyh shkolyariv ta pidlitkiv / O.S. Naumenko // Osvitne seredovysche yak chynnyk stanovlennya obdarovanoyi osobystosti: [monografiya] / R.O. Semenova, O.L. Muzyka, D.K. Korolov [ta In.]; za red. R.O. Semenovoyi; Instytut psihologiyi Imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – Kiyiv; Kirovograd: Imeks-LTD, 2014. – S. 185-198.
  8. Semenova R.O. Kontseptualni osnovy pobudovy osvithogo seredovyscha dlya obdarovanyh ditey ta molodi u vitchyznyanly nautsi / R.O. Semenova // Osvitne seredovysche yak chynnyk stanovlennya obdarovanoyi osobystosti: [monografiya] / R.O. Semenova, O.L. Muzyka, D.K. Korolov ta In. / Za red. R.O. Semenovoyi. – K. –Kirovograd: Imeks-LTD, 2014. – S.23-50.
  9. Semenova R.O., Korolov D.K. Teoretyko-metodychni osnovy pidgotovky pedagogiv do roboty z obdarovanomy ditmy i moloddyu / R.O. Semenova, D.K. Korolov // Osvitne seredovysche yak chynnyk stanovlennya obdarovanoyi osobystosti: [monografiya] / R.O. Semenova, O.L. Muzyka, D.K. Korolov ta In. / Za red. R.O. Semenovoyi. – K. –Kirovograd: Imeks-LTD, 2014. – S.50-69.
  10. Stepanov P.V. Vozrastnyie zadaniya podrostka i professionalnyie zadachi pedagoga v prostranstve sovместnogo byitiya / P.V. Stepanov // Mir psihologii. – 2007. – №4. – S. 89-99.
  11. Tsukerman G.A. Perehod iz nachalnoy shkolyi v srednyuyu kak psihologicheskaya problema / G.A. Tsukerman // Voprosyi psihologii. – 2001. – №5. – S.19-3

Zagurska I.S., Tkachuk O.R. The role of value interaction in perception of just teacher by juveniles with high and low level of academic success. Theoretical analysis of the perception of teachers by pupils problem showed, that it is influenced by the level of social reflection, features of self-image, values of pupils and future experience of interaction with teachers. For pupils of juvenile age pedagogue's individual features, professional skills, educational methods, ability of communicating with pupils are important. As a particular feature of just teacher, pupils distinguish his ability to understand a juvenile that may be displayed in recognition and respect.

It is found, that the image of a just teacher in pupils' with high level of academic success imagination consists of correlated constructs of moral ("honest", "cheerful, has a sense of humor", "clever", "just", "does not scream, does not offend") and activity content ("permits to go outside", "treats everyone equally", "explains the tasks", "likes and respects children"). Value interaction of pupils with teacher provides optimal congruence between the constructs that prevents appearance and development of conflict tendencies in the structure of personality.

In the structure of just teacher image in pupils' with low level of academic success conception, the constructs of moral content prevail ("interesting", "beautiful", "clever", "cheerful, has a sense of humor", "severe", "kind", "gentle"). Constructs of activity content ("treats everyone equally", "leads pupils on excursions", "likes and respects pupils", "explains the tasks") appeared less intensive and weakly connected with moral constructs. It is found, that the main criterions of justice pupils consider possibility of positive interpersonal, but not value, activity interaction.

Key words: value interaction, image of a teacher, justice, moral and activity values.